

Міністерство охорони здоров'я України
Міністерство освіти і науки України
КЗ КОР «Чернобильський медичний фаховий коледж»

КОНСПЕКТ

лекції з дисципліни Соціологія
спеціальність 223 Медсестринство
освітньо-професійна програма Лікувальна справа

ТЕМА: Етносоціологія. Соціологія релігії

Склав викладач: Сергій КВІТКОВСЬКИЙ
конспект розглянутий та схвалений
на засіданні циклової комісії
природничо-наукових та
соціально-гуманітарних дисциплін
протокол № _____ від « ____ » _____ 20__ р
голова ЦК _____ Олександр ТОЛКАЧОВ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА КАРТА

Предмет **Соціологія**

Для **III** курсу **лікувальне, сестринське відділення**

Заняття № **11** Практичне _____ Теоретичне _____

Тема заняття Етносоціологія. Соціологія релігії.

Мета заняття

а) навчальна Вивчити основні положення теми, розкриваючи та аналізуючи процеси, що відбуваються в українському суспільстві та світі. Показати роль етнічних відносин в системі міжнародної інтеграції. Навчити сприймати релігію, як невід'ємну частину людського життя і співіснування різних соціальних спільнот.

б) виховна Виховувати належне ставлення до представників інших націй та народностей, поважати честь та гідність людей інших національностей та віросповідання.

Міжпредметні зв'язки:

а) які забезпечують інші предмети «Психологія» «Політологія» «Історія медицини».

б) які забезпечуються іншими предметами «Всесвітня історія» «Основи права», «Суспільствознавство».

Забезпечення заняття: _____

а) наочні посібники _____

б) технічні засоби навчання _____

в) роздатковий матеріал _____

г) література:

основна В. М. Піча Соціологія: навчальний посібник для здобувачів освіти вищих навчальних закладів.—К., 2000.

додаткова: Соціологія: курс лекцій/За ред. В. М. Піча.—К., 1996.

д) місце проведення заняття навчальна аудиторія

ЗМІСТ ТА ХІД ЗАНЯТТЯ

№ елементу та його тривалість	Елементи заняття, навчальні питання і форми, методи навчання та засоби забезпечення	Доповнення, зміни, зауваження
1	2	3
1	Організація заняття. Перевірка підготовки здобувачів	
1 2	освіти до заняття. Перевірка кількісного складу	
2	Контроль знань та умінь по темі	
15-25		
	Усний, письмовий, програмний, індивідуальний і т. д.	

КЗ КОР «Чернобильський медичний фаховий коледж»

КАРТА

організації самостійної роботи здобувачів освіти

Навчальна дисципліна Соціологія

Відділення лікувальне, сестринське курс III

Тема ; Релігійні процеси в Україні.

Література для опрацювання: Соціологія: курс лекцій / За ред.. В. М. Піча.- К.,1996., ст. 138 - 154. Інтернет.

Вимоги до знань і вмінь студентів. Знати, що таке релігія, її структуру, які функції вона виконує в суспільній організації, класифікацію. Що означає поняття сакралізація, секуляризація. Які релігійні процеси відбуваються на теренах українського суспільства і як вони впливають на формування і розвиток особистості, її морально - етичних якостей та відношення до суспільних процесів в цілому.

Завдання для самоконтролю (питання, вправи...) 1. Розкрийте суть релігійних основ , що формують уяву і відношення людей до надсвідомих процесів.2.Які елементи входять до структури релігії? 3. Назвіть і розкрийте функції , які повинна виконувати релігія в суспільстві . яке її призначення? 4. Які релігійні конфесії ви знаєте , чому їх така кількість? 5. Розкрийте поняття сакралізації та секуляризації. 6. Дайте оцінку тим релігійним процесам , що відбуваються на Україні сьогодні.

Поради коментарі Готуючи це питання, потрібно розібратися із основними поняттями, що характеризують дану тему. Так як релігія є невід'ємною частиною суспільної організації і в її структурі займає дуже важливе місце, потрібно з'ясувати елемент цієї важливості через функції, що виконує релігія. Наступним кроком у вивченні буде з'ясування структури і класифікації релігії. І на сам кінець , як аналіз вивченого матеріалу, потрібно з'ясувати ,які ж особливості релігійних процесів притаманні українському суспільству, чому в ньому існують багато релігійних напрямків трактування святого письма і які відносини мають місце бути між різними релігійними громадами.

1	2	3
3	Вивчення нової теми (називається тема, навчальна мета і мотивація)	
	Етносоціологія. Соціологія релігії	
	ПЛАН:	
	1. Предмет етносоціології	
	2. Національно-етнічні процеси і відносини	
	3. Національне питання та націоналізм як	
	соціальне явище	
	4. Етнічні процеси в українському суспільстві	
	5. Релігія: структура, функції, класифікація	
	6. Релігійні процеси в Україні	
	7. Взаємозв'язок релігії і медицини як	
	соціальних інститутів	
4	Закріплення та контроль засвоєння нової теми	
	<ul style="list-style-type: none"> • Що таке етнос? • Розкрийте поняття «інтеграція», «асиміляція», «сепаратизм», «геноцид». • Як ви розумієте поняття «націоналізм» • Що таке релігія? 	
5	Підведення підсумків заняття	
	Зауваження щодо проведення заняття	
	Відповіді на запитання здобувачів освіти	
	Аналіз проведеного заняття	
6	Домашнє завдання	
	Соціологія: курс лекцій/ За ред. В. М. Піча – К, 1996	
	ст. 138 - 154	

--	--	--

Етносоціологія

Етносоціологія виникла на межі етнографії і соціології (етнос - народ), ця молода соціологічна наука досліджує походження, суть, і функції етносів, їх взаємодію і механізми входження їх у систему соціальних відносин.

Саме термін в науку введено у 30-ті р.р. ХХ ст, Р, Турн-вальдом. Етногенез розглядає процеси розвитку різних етнічних спільнот (теорія етногенезу Л.М.Гумільова).

Поглиблено поняття етносу, роду, плем'я, народності, нації ми розглядали в політології, в темі "Етнополітика", де відзначали 2 тенденції в розвитку етносів: диференціація та інтеграція; що нація - це найбільш розвинена етнічна спільність; значення соціально-економічних, політичних і духовних чинників у розвитку нації; поняття національної психології, національної свідомості і національного характеру, утворення державності як найвищий ступінь національного розвитку, особливості національної політики,

В свій час український соціолог М. Шаповал в 30 р. ХХ ст, в праці "Загальна соціологія" висказав таку т.з., що нація є складне соціальне скупчення (верства, яка характеризується діяльністю чинників мови, території та держави, він був прихильником модерністської концепції націотворення ХІХ - ХХ ст.). Ми бачимо приємний факт внеска національним вітчизняним соціологом в соціологію нації: М. Шаповал, перебуваючи в межах розуміння суспільства, як системи, синтезував західні соціологічні вчення з українським соціологічним матеріалом. А от більшість українських соціологів, що працювали в еміграції, схилилися до суб'єктивістських підходів в розумінні нації - З. Старосольський (1878 -1942), О.1. Бочковський (1884-1939), Безумовно, в формуванні нації, в розумінні і самого поняття нації, особливу роль в співжитті членів нації нині відіграють різного роду політичні події. Подією для консолідації нової української нації, наприклад, може виступати грудневий референдум 1991р. з питань незалежності, особливо прийняття Акту про незалежність вважає нині професор Колумбійського університету -США - О. Мотиль. Такі приклади мають свідчити про творення нової української нації у значенні держави і громадянства. Фактично це інтерпретація поняття "нація", як громадянського, а не етнічного утворення, що набуває зростаючої підтримки в колах вітчизняних вчених і політиків, які вважають, що нині домінує ідея української нації як соціально- політичної спільноти, пов'язаної єдиною територією, спільними економічними і політичними інтересами, усвідомляючи себе як особлива соціальна спільнота - Український народ (і це закріплено в Конституції України 1996р.)

Етносоціологія розглядає етнічний компонент у соціальній структурі суспільства, взаємозв'язок між етнічною, соціально-класовою, соціально-демографічною і соціально-територіальною структурами. Нація і ,в свою чергу, належить до спільнот суб'єктів, які утворюють соціальну систему суспільства - вона аналізується соціологією нації. Свій концептуальний вираз національні інтереси знаходять в національній ідеї, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті, та їх істотними національними характеристиками (суть їх, за сучасним соціологом Н, Черниш, відображення і осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування мети досягнення національної незалежності і здобуття держави, тобто об'єктивне знання підноситься до усвідомлення цілей і устремлінь

суб'єкта - тут соціальним суб'єктом є нація» національні інтереси виступають збудником волі до практичної дії» особливо в часи національного відродження).

Суть національного відродження, як стисло формулює вже не один раз згадана Н. Черниш, "полягає в усвідомленні нацією себе як активної дійової особи історії та сучасного світу. Ця одна з центральних проблем соціології нації вирішується ступенево і має три основні фази:

- академічну (досліджується, збирається, публікується народна творчість, фольклор, звичаї, історія, тощо на панівній в цій державі мові - якщо говорити про Україну - то на мовах російській, польській ін.),

- культурницьку (мова, яка досліджувалась, стає літературною, загально **вживальною** національною мовою у науці, мистецтві, політиці, громадському житті ; тут дуже доречно прослідкувати шлях української мови до рівня державної, згідно закону "Про мови" 1989р, за таблицею - календар долі укр. мови).

- завершальна політична фаза (водночас вивчається й соціологією політики) - утворення суверенної держави (конкретно - незалежної України),

Але з проголошення української самостійної незалежної держави з державною українською мовою прийняття нової Конституції України тощо - можна говорити про юридичне досягнення мети національного відродження, а не про здійснення цих всіх фаз, це процес часу з рішенням національних, соціально- економічних, культурно- мовних територіально-статусних та інших проблем, пов'язаних з державо - і націотворенням, консолідацією української нації. Якщо говорити про національно- етнічні особливості населення України, то необхідно відзначити:

більше 50 млн. населення україномовних українців - 40 У. (за даними Н. Черниш, "Соціологія", Львів, 1996)

- -російськомовних українців - 33 - 34% російськомовні росіяни - 20 - 212 якщо у середині 20-х р,р, ХХ ст. українці складали 80% населення, то в кінці 80- х - початку 90-х р,р. - лише 72%.

Соціологія нації, соціологія політики і соціологія громадської думки, спільними зусиллями розглядаючи проблеми національного відродження, допоможе оптимізувати пошук шляхів створення громадянського суспільства в нашій соціальній, демократичній, правовій державі (так записано в Конституції України).

Соціологія релігії є галуззю соціології та однією з релігієзнавчих наук. Як наукова дисципліна, вона санкціонує в контексті соціологічного знання й інших наук про релігію. Перебуваючи на межі соціології і теології, вона враховує суспільну значущість і різноманітність релігійної проблематики, в тому числі й те, чи може бути релігія предметом наукового вивчення, чи не є соціологічний аналіз її вторгненням у заборонену для нього сферу.

Предмет і об'єкт соціології релігії

Соціологія релігії — галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Розглядаючи релігію як соціальний феномен, соціологія релігії спрямовує свій погляд на соціальні аспекти: як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути, завдяки чому вони функціонують або припиняють існування; які стосунки

між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що належить до ритуальних дій тощо. На відміну від філософії, соціологію цікавлять релігійні вірування не самі по собі, а те, що відбувається в суспільстві під впливом релігії. Але вірування не завжди впливають на поведінку: індивід може належати до релігійної групи, не усвідомлюючи суті вірувань, яких вона дотримується. Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведінку незалежно від вірувань і навіть всупереч їм, стимулюючи з певних причин дії, які суперечать офіційному вченню. Як спеціальна галузь знань, соціологія релігії є елементом концепції соціального і культурного життя багатьох соціологів класичної епохи. А такі видатні вчені, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Б. Малиновський, були одночасно і засновниками соціології, і основоположниками соціології релігії.

Предмет соціології релігії — сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях, система контролю за соціальною поведінкою індивідів і груп. Об'єкт — релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце у духовному житті суспільства. Одна з головних її проблем — з'ясування того, що належить до поняття «релігія».

Релігія є комплексом вірувань та практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються або намагаються спілкуватися з реальністю, яка перебуває за межами їх повсякденного досвіду. Вона складається з вірувань (міфів), ритуалів (культів), етносу (схильностей та моральних цінностей), світогляду, системи символів. Її тлумачать і як соціальний феномен, і як спільноту людей, поєднаних вірою. Оскільки релігія інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, необхідні різні підходи і засоби її дослідження багатьма науками.

Однак найчастіше в соціології поняття «релігія» вживається в таких значеннях:

1. Сукупність поглядів на світ і людину в її ставлення до Бога; знання, що не потребують доведень, а приймають на віру. Це – світоглядний компонент релігії.
2. Взаємозалежна щодо «священного» система емоційно забарвлених переконань і дій, що виражають ставлення до надприродних сил, які панують над людьми в їх повсякденному житті (релігійний культ), визначають позицію і вчинки в особистому та громадському житті. Таким є діяльний, культовий компоненти релігії.
3. Сукупність заповіданих Богом ідеалів, цінностей, норм, правил поведінки, які повинна сповідувати релігійна людина. У цьому виявляє себе нормативний компонент релігії.
4. Об'єднання релігійних людей у громади й організації (церква, секта, чернечий орден, особливі групи професійних служителів культу), їх адміністративно-територіальні одиниці (наприклад, єпархія в християнській церкві). Йдеться про організаційний компонент релігії.

З урахуванням цього було сформульовано тлумачення релігії як соціального феномену.

Релігія — система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, зумовлених вірою в існування надприродного, священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, звичаях, розпорядженнях, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Таке тлумачення бере за основу специфічний для соціології аспект релігії, що є однією з істотних ланок культури, специфічний спосіб життєдіяльності людини, реалізований у системі духовних і матеріальних цінностей, соціальних норм і традицій, у сукупності ставлення людини до природи, суспільства і самої себе (і, можливо, — до Бога). Релігія в соціологічній інтерпретації — один з найважливіших соціальних інститутів, що відіграють істотну роль у конструюванні соціальної реальності, внаслідок чого вона є ефективним засобом легітимізації (пояснення, виправдання) і підтримання існуючого соціального порядку. У соціологічному тлумаченні вона є й особливою формою богошанування і ритуалу, з якими зживаються індивіди та спільноти, вважаючи будь-яку іншу релігію марновірством.

Центральна тема соціології релігії — взаємодія релігії та суспільства. Соціологія концентрується на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку. Її цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не сутнісні особливості конкретної релігії. Вона залишає поза межами дослідження об'єкт, на який спрямована суб'єктивна релігійна поведінка — надприродне, Бог, трансцендентне.

Релігія за своєю сутністю є метасоціальною. Тому її не можна ідентифікувати з віруваннями, ритуалами та інститутами, що змінюються, будучи складовою соціальної реальності. Її слід усвідомлювати як «союз людини з Богом». Відповідно до цього соціологія релігії вивчає не релігію як таку, а лише її соціальні вияви.

Соціологія релігії суттєво відрізняється від так званої «релігійної соціології». Наприклад, у Франції після Першої світової війни під впливом соціолога, етнолога, релігієзнавця Люсьєна Леві-Брюля (1857— 1939) було організовано вивчення різноманітних аспектів релігійності населення в інтересах католицької церкви. Воно мало на меті з'ясувати зовнішні ознаки культової поведінки (частота відвідування богослужінь тощо). Церкві його результати були потрібні для оцінки власних справ. Після Другої світової війни (50— 60-ті роки) на тлі клерикалізації суспільства спочатку в Європі, а згодом у США постала клерикальна соціологія, що досліджувала церковні організації як соціальні явища, церкву як соціальну реальність. Розвиток клерикальної соціології окреслив межі можливого співробітництва теології та соціології. Взаємний інтерес полягав у тому, що теологія шукала контакту з емпіричними соціальними дослідженнями, а соціологію цікавив такий соціальний феномен, як релігійні групи.

У 60-ті роки, особливо у США, соціологія активно працювала на замовлення різноманітних релігійних організацій, а релігійні інтелектуали нерідко використовували в теологічних розробках засоби соціологічного аналізу. Однак

теологія і соціологія релігії не стали взаємодоповнюючими дисциплінами. Теологія розглядала соціологічні дослідження як засіб досягнення релігійної мети. Соціологія вбачала свій професійний інтерес у дослідженні релігії як соціального і культурного феномену. Розмежування теології та соціології не зводиться до розбіжностей в інтерпретації соціальних явищ, воно — у принципах розуміння людини та її соціальної поведінки.

Агресивна антирелігійна позиція шкідлива для соціології, оскільки вона підпорядковує наукове дослідження релігії ідеологічним цілям — боротьбі проти релігії. Якщо клерикальна соціологія стверджує про обслуговуючу функцію соціології релігії щодо теології, то за радянських часів соціологію релігії розглядали як складову наукового атеїзму. Визначальним у соціологічному розумінні релігії є «віра в надприродне», що вирізняє «культову поведінку» з-поміж інших форм соціальної поведінки. Коли, наприклад, Юрій Левада в книзі «Соціальна природа релігії» (1965) відмовився від поняття «надприродне» в соціологічній характеристиці релігії, його звинуватили в схиланні перед «буржуазною соціологією», в протиставленні гносеологічного підходу до релігії соціологічному аналізу її. Радянське релігієзнавство, в тому числі й соціологія релігії, розглядало релігію як позасоціальний феномен, як «пережиток минулого». За таких обставин і теологія, і науковий атеїзм зійшлися в запереченні специфічного соціологічного бачення релігії. Наукове знання про релігію не є ні прорелігійним, ні антирелігійним. Серед вчених-релігієзнавців. соціологів релігії є віруючі й невіруючі. Однак професійна етика не дозволяє переступати межі, які відділяють ученого від релігійного проповідника або атеїста. М. Вебер вважав дотримання цих засад справою «інтелектуальної чесності». Соціологія керується принципом, сформульованим Е. Дюркгеймом: соціальні феномени повинні бути пояснені завдяки соціальним категоріям.

Аналізуючи релігію, соціологія вдається до універсальних засобів, вироблених і застосовуваних нею в дослідженні різних соціальних явищ: опитування, статистичний аналіз, спостереження й експеримент, крос- культурний порівняльний аналіз, контент-аналіз, аналіз письмових джерел, історичних документів (конкретніше див. розділ 4).

У дослідженні релігійної поведінки індивідів і груп соціологія релігії використовує різноманітні методологічні підходи: структурно-функціональний аналіз, соціокультурний, конфліктологічний, феноменологічний, історико- порівняльний тощо.

Становлення соціології релігії як наукової дисципліни

Початок формування соціології релігії як наукової дисципліни припадає приблизно на середину XIX ст. її виникнення зумовили процеси в європейському суспільстві, започатковані епохою Просвітництва й антифеодальними буржуазними революціями. Одним з найважливіших її джерел була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту французькими

енциклопедистами XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до соціальної зумовленості релігії та її ролі у житті суспільства. Відповідно релігію стали виокремлювати із сукупності суспільних інститутів як особливий феномен, щодо якого інші суспільні реалії розглядали як світські (секулярні). Німецький філософ Іммануїл Кант (1724 -1804) одним з перших обґрунтував можливість розглядати релігію з позицій наукового мислення: розум має сильніші аргументи, ніж ті, якими послуговується церковна доктрина і Святе Письмо. Кант обстоював самостійність людини та людського розуму, який реформує, раціоналізує історичну релігію, визнаючи при цьому соціальну корисність «природної», «розумної» релігії як основи морального порядку в суспільстві.

Одна з особливостей соціального розвитку західного суспільства полягала у зростаючій складності та диференційованості суспільних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце релігії серед інших соціальних інститутів та її взаємини з ними. Якщо радикальні критики вбачали в релігії тільки соціально- негативний чинник, то соціальну науку цікавило, що насправді відбувається у житті суспільства під впливом релігійної віри. Такому спрямуванню наукового інтересу сприяли результати досліджень історії, філології, антропології, етнології.

Першим цю проблематику порушив французький філософ О. Конт, який вважав, що в дослідженні соціального життя важливо з'ясувати засади соціального порядку. а відповідно й соціальну роль релігії. Згідно з його вченням про соціальну динаміку, заснованим на еволюційних засадах, суспільство додає три стадії розвитку, аналогічні періодам людського життя, — дитинство, юність і зрілість. На першій — «теологічній» стадії — людина марно намагається досягнути «безумовного пізнання внутрішньої суті» явищ і причин їх виникнення. її релігійна свідомість представлена трьома типами — фетишистським, політеїстичним та монотеїстичним. Останній тип свідчить про перехід від теологічного до «спекулятивного» мислення, що домінує на «філософській», метафізичній стадії. На третій стадії людина, спостерігаючи явища, намагається встановити між ними закономірні зв'язки. Це стадія панування науки.

Для соціології релігії, на думку О. Конта, найважливішими є два аспекти:

1. Релігія, яка на першій стадії була невід'ємним елементом людського суспільства, згодом поступово витісняється науковим знанням. Ця думка була покладена в основу концепції секуляризації, витіснення релігії з різноманітних сфер життя суспільства і занепаду її впливу.

2. Кожна стадія розвитку пов'язана з певними соціальними структурами, відносинами у сфері влади. Пануванню теологічних ідей, яке охоплює людську історію від її початку до XII ст., відповідає домінуюча роль духовенства та військових, які з точки зору позитивізму є непродуктивними соціальними верствами. На філософській стадії панівні позиції починає захоплювати бюрократія, передусім юристи. Останньою історичною формою теологічного порядку був, за Контом, адекватний християнському монотеїзму феодальний режим. Якщо на цій стадії

релігійні вірування були зв'язуючою силою, основою соціального порядку, то із занепадом релігії постала загроза розпаду соціальних зв'язків. Соціальна споруда затребувала нових опор. На позитивній стадії, що утвердилася в ХІХ ст., провідну роль почали відігравати інженери, вчені. Завдання консолідації суспільства на сучасному етапі передбачають позитивний синтез наукового знання. Цього домагається соціологія, поєднуючи ідеї порядку і прогресу.

Пізніше Конт, зневірившись у можливості розумної організації суспільства шляхом просвіти, дійшов висновку про необхідність «другого теологічного синтезу» як духовної опори соціальних зв'язків. Він запропонував світський, раціоналістичний варіант «позитивної релігії» — культ людства як єдиної «Великої істоти», величезного соціального організму. В цій релігії соціолог, який найкраще знає механізми соціальної динаміки і здатний керувати суспільством, стає верховним жерцем.

О. Конт не створив соціологію релігії як наукову дисципліну, а підготував ґрунт для неї. Релігію він розглядав як необхідний компонент суспільства, який дає людям почуття ідентичності. Цей компонент необхідний не тільки для їх індивідуального існування, а й хтя забезпечення їх єдності в соціальному житті. Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера. У руслі цих принципів соціальна думка в Англії вивчала релігію не як основу соціального порядку і не як головну перешкоду на шляху соціального прогресу. З позицій утилітарного індивідуалізму ринок, політична діяльність є більш важливими регуляторами життя суспільства, ніж релігія. Про релігію йдеться як про одну з найпоширеніших і найвитонченіших культурних звичок, специфічну діяльність, яка не має великого значення. Роль соціології релігії вбачалась у з'ясуванні умов успішної діяльності церкви.

Погляди Спенсера на релігію поділяв соціальний реформатор Р. Тауні, який заперечував тезу М. Вебера про роль протестантської етики у розвитку капіталізму і вважав, що протестантизм швидше міг бути наслідком, ніж причиною промислової революції. Р. Тауні сприймали як пророка нової релігії, яка виправдовує свободу приватного підприємництва. Він прославляв ХІХ ст. як нову еру, коли людина з допомогою науки знайшла нарешті правильний шлях. Тауні був тим представником вікторіанської еґюхи, ліній допоміг філософії набути метафізичного і морального обґрунтування і впевненості, сприяв виробленню усвідомлення місця релігії в промисловому світі. Згадані ідеї були розвинуті Е. Дюркгеймом, вчення якого зазнало значного впливу О. Конта. Дюркгейм спирався також на погляди істориків Н. Фюстель де Куланжа про релігію в античному суспільстві («Античне місто», 1864) і В. Робертсона Сміта, який досліджував семітичні релігії та розробив теорію жертвопринесення, яка підкреслювала соціальний аспект цього ритуалу («Лекції про семітичну релігію», 1889). Дюркгейма справедливо вважають одним з основоположників соціології релігії (основна праця — «Елементарні форми

релігійного життя. Тотемічна система Австралії», 1912). Він прагнув відкрити спільну для всіх релігій структуру, абстрагувався від вищих форм релігії, оскільки вбачав у ній інститут, нерозривно пов'язаний з людським існуванням в його соціальному аспекті. Йому важливо було встановити найпростіші структури, які складають релігію в її різноманітних історичних варіантах. Остаточна мета цього пошуку полягала в тому, щоб зрозуміти сучасну людину. У своїх дослідженнях, в яких переважали емпіричні, етнографічні елементи, Дюркгейм зосередився на трьох взаємопов'язаних темах.

1. Загальна теорія суспільства, в якій релігії як інтегруючому соціальному життю чиннику належить центральне місце.

2. Спеціальна теорія суспільства — соціологія релігії, — в межах якої він намагався пояснити появу релігійних уявлень.

3. Етнологія релігії – теорія, що пояснює власне релігію австралійських аборигенів.

Деякі аспекти його спеціальних розробок застаріли. Але надзвичайно важливими для соціологічної теорії стали визначення змісту і функцій релігії в суспільстві, а також теза про релігію як чинник соціальної інтеграції. Дюркгейм виходив з того, що релігія поширена в усіх суспільствах і є універсальним соціальним феноменом, виконує важливу суспільну функцію. Тому соціологічний аналіз її необхідний для розуміння суспільства загалом. Соціологію релігії, за Дюркгеймом, цікавить не те, що відрізняє одну релігію від іншої, а передусім притаманні усім релігіям структурно-функціональні характеристики. Через те соціологія в дослідженні релігії використовує здебільшого порівняльний метод, що дає змогу в численних варіаціях релігійного феномену виділити його універсальні аспекти. Якщо зміст релігійних вірувань з кожною епохою змінюється, то функції релігії зберігаються.

В «Елементарних формах релігійного життя» Дюркгейм на прикладі суспільства австралійських аборигенів пояснює спосіб, за допомогою якого релігія забезпечує соціальну солідарність як «механічну солідарність». Він вважав, що в розвинутому, соціально-диференційованому суспільстві релігія здатна забезпечувати відчуття захищеності, надійності, усвідомленості існування, втрата яких призводить до аномії, розпаду системи цінностей, а внаслідок цього — до самогубства. Щоправда, Дюркгейм спеціально не переймався тим, якою повинна бути релігія в суспільстві розвинутої «органічної солідарності». Головне, чим збагатив він соціологію релігії, — розуміння релігії як сили, що інтегрує суспільство.

У Німеччині релігія цікавила дослідників передусім у зв'язку з політичною боротьбою, а не як чинник соціальної солідарності. Помітний внесок у становлення соціологічного дослідження релігії зробив К. Маркс. Він розглядав релігію як соціальний феномен — елемент системи суспільних відносин, який породжується ними (передусім економічними — базисом), визначає сукупність похідних,

«надбудовних» утворень — політики, права, мистецтва, моралі, філософії та релігії. Відповідно в релігії як соціальному феномені вбачали важливий соціальний чинник, що виконує реальні суспільні функції, задовольняє певні інтереси і потреби, суттєво впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут. Ця теза дала поштовх розвиткові функціонального підходу до релігії.

Одна з особливостей теорії Маркса полягає в поясненні історичної природи релігії як породження змінних соціальних умов, в основі яких — привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. За класової боротьби релігія виступає як ідеологія, є її ранньою формою. Звідси походить соціальна функція релігії, насамперед ідеологічна. Суть її полягає у виправданні та узаконенні чи осудженні, запереченні існуючих соціальних порядків. Релігія живить соціальний конформізм (приспосовництво), викликаючи ілюзії («опіум народу»), і через це може бути гальмом суспільного прогресу або стимулювати соціальний протест, виступаючи як революційний рух. Якщо раннє християнство було революційним рухом низів римського суспільства, то протягом двохтисячолітньої історії (після того, як воно стало державною релігією, започаткувавши «союз вівтаря і трону») соціальні принципи християнства пояснювали соціальну нерівність та експлуатацію людини людиною як встановлений Богом порядок.

Центральною у вченні Маркса (до нього в Л. Фейербаха, а потім у З. Фрейда) була теза про компенсаційну функцію релігії. Згідно з нею релігія постає різновидом «відчуженої свідомості», породженням суспільного процесу, що розвивається у відчужених формах. У зв'язку з цим звичайні, «природні» речі наділяються «надістотними» властивостями (товарний фетишизм), а продукти людської діяльності як зовнішня сила починають панувати над людьми. Якщо релігія виражає економічне відчуження, то з подоланням його (ліквідацією приватної власності на засоби виробництва) усуваються умови, необхідні для існування релігії; вона історично зживає себе, «вмирає природною смертю». Релігії, за Марксом, протистоїть ідея самовдосконалення особи. Критика релігії завершується вимогою ліквідації умов, іто заважають людині, самореалізуватися.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, хоча й визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила, перешкоджати соціальному розвитку. Але він вважав, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки регулюються смыслом, який у них вкладають люди. Головна функція релігії — раціоналізація людської діяльності. Тому вона володіє потужним потенціалом впливу на людську діяльність, яким би не було її спрямування. Вебер розглядав релігію передусім як чинник соціальних змін. Значною мірою його концепція соціального розвитку заснована на поняттях харизми і пророцтва.

На відміну від Дюркгейма, Вебера цікавили передусім світові релігії, у яких найбільше послідовників, які справляють помітний вплив на історичний процес. У

праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) ній досліджує внесок християнства в історію Заходу, доводячи, що протестантська Реформація і породжена нею нова гілка християнства — протестантизм — сприяли пробудженню духу підприємництва. Його роздуми мали солідну емпіричну основу, оскільки Вебер проаналізував багато проповідей, письмових джерел тієї епохи. Йому вдалося органічно поєднати конкретно-емпіричний і абстрактно-теоретичний рівні соціологічного дослідження за допомогою порівняльно-історичного аналізу. Свою гіпотезу про роль релігії в економічному розвитку він перевіряв, досліджуючи поряд з протестантизмом іудаїзм, іслам, індуїзм, буддизм, конфуціанство. Якщо Дюркгейм вибудовував свої аргументи на розгляді порівняно небагатьох фактів, поширюючи висновки на релігію загалом, то Вебер здійснив небувале за масштабом дослідження, яке охопило весь світ. Він стверджував, що великі релігійні традиції мали істотний вплив на особливості розвитку Заходу і Сходу (іудаїзм, іслам, католицизм, протестантизм більше сприяли раціоналізації соціального життя, ніж індуїзм, буддизм, конфуціанство). Вебер прагнув з'ясувати пов'язані з релігією корені нової історії, тогочасної західної культури.

Другий важливий напрям досліджень Вебера — аналіз процесу «розчаклування» світу, завдяки якому усуваються елементи магічної практики, а на їх місце приходять «цілораціональні» засоби, зорієнтовані на успіх. Тобто світ постає як «матерія», що може і повинна бути підпорядкована людині. Вищого ступеня цей процес досягає в аскетичному протестантизмі, але його витoki — в іудейському пророцтві. Вебер порівнював різноманітні релігії, з'ясовуючи, який рівень раціоналізації економічної діяльності допускає та або інша релігійна етика. Протягом 1916—1919 рр. він друкував статті на цю тему, об'єднані назвою «Господарська етика світових релігій».

Якщо в XIX і XX ст. занепад релігії уявлявся багатьма як тріумф людського розуму, як наслідок поширення науки, то Вебер вбачав у ньому симптом духовної хвороби суспільства, спричиненої гіпертрофованою «раціональністю»: технологія і бюрократія підпорядковують собі світ, колосально звужуючи людський досвід; у свідомості людини згасають поетична сила уяви, любов до прекрасного, героїчні почуття, релігійний досвід, поступаючись місцем прагматичному розрахунку, турботі про комфорт, банальному потягу до «корисності».

М. Вебер разом з німецьким філософом, теологом Ернстом Трельчем (1865—1923) розглядав дихотомію (роздвоєність) «церква — секта», типологію релігійних організацій. Вдавався він і до аналізу діяльності релігійних спільнот у загальносоціологічних категоріях, розробив понятійний апарат соціології релігії, яким вона користується й нині.

Праці Дюркгейма і Вебера були визначальними в галузі соціології релігії. Надалі вона розвивалася за траєкторією, наміченою ними. Ця траєкторія базувалася на таких засадах:

- релігія є чинником стабільності суспільства, що забезпечується завдяки комунікативній функції (Дюркгейм);
- релігія є чинником соцішійних змін, у чому виявляється її змістоутворююча функція (Вебер);
- релігія як чинник конфліктів у суспільстві (Маркс), що відкриває простір для реалізації ілюзор но-компенсаторної, ідеологічної, світоглядної функції.

Істотно розширили, збагатили пізнавальний арсенал соціології релігії праці англійського соціолога, етнографа, антрополога, релігієзнавця польського походження Броніслава Малиновського (1884—1942), який займався функціональним аналізом релігії та магії, що допомагають людині справлятися з безнадійними ситуаціями (захисна функція релігії). Одна з провідних тем його досліджень — релігія і подолання криз.

Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми. Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виділяє п'ять рівнів її розвитку.

Примітивні релігії. До них належать тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм та магія. Характерні їх риси — деперсоніфікованість богів (віра в духів, в надістотні сили, а не особу); відсутність посередника між надприродним та людиною, релігійних установ (релігія має дифузний, народний характер, все плем'я бере участь у релігійному ритуалі); обмеженість місце розселенням роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником племінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом).

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). їх характеризують: персоніфікація богів та перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а й за поведінкою — наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють); поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу; поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя); космологізм (підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); політеїзм (багатобожжя), поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами.

Історичні релігії. На цьому рівні відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам. Характерними рисами стають: монотеїзм (віра в єдиного Бога); набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією в 28 країнах); універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групою (брахманізм, культ Діоніса, іудаїзм), відкриті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю,

професією та ін.); наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними шляхами: іслам — через виконання релігійного ритуалу, буддизм — через духовне самовдосконалення, християнство — через виконання заповідей).

Ранні сучасні релігії. До них належать конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії. Визнають секуляризацію суспільства (відмежування релігії від суспільства) та приватизацію релігії (релігія переміщується з публічної сфери в приватну), науковий атеїзм як альтернативу релігійному світосприйняттю.

Сучасні релігії. Цей рівень представляють модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Єгови; неосхідні культури — рух Харе Крішна, дзен(чань) - буддизм; науково-релігійні об'єднання - церква сайєнтології, вчення Реріхів, медотаційні об'єднання), а й модифіковані варіанти традиційних релігій; секуляризація свідомості (у свідомості людини релігія втрачає домінуючу роль та набуває атрибутивного, ситуативного значення); індивідуалізація релігії (у сучасному суспільстві релігійність людини стає її приватною справою, вона має право сама обирати, у що і як вірити, до якої релігійної організації належати).

Ці рівні релігійності, на думку Р. Белла, не тільки послідовно змінюють один одного, а й можуть одночасно існувати. Так, наприклад, у сучасному релігійному світогляді інколи традиційні релігійні форми замінують примітивні (магія, фетишизм тощо).

Істотними компонентами релігії як соціального інституту є релігійні групи та організації.

Релігійна група — соціальна спільнота, що утворюється в процесі відправлення релігійних обрядів.

Сукупність таких груп утворює релігійну організацію.

Релігійна організація — форма соціальної організації, об'єднання послідовників певного віросповідання.

Її характеризують ієрархічність соціальних статусів учасників. Так, у православній церкві клір (духовенство) поділяється на нижчий, що не має сану («церковнослужителі»), і вищий, що має сан («священнослужителі»). Для вищого духовенства встановлені три ступені священства: диякони, священники, архієреї.

Соціологія релігії надає важливого значення типологізації релігійних організацій. М. Вебер, зокрема, наголошував на розходженні між церквою (групою віруючих, яка тяжіє до універсальності, інституціоналізації) і сектою (нечисленною релігійною групою, часто опозиційною щодо певної релігії, в якій домінують безпосередні особисті стосунки між віруючими).

Церква як релігійна організація дотримується єдиного символу віри (віровчення), що визначає релігійну етику та діяльність, систему управління життєдіяльністю, поведінкою віруючих. Церковна громада складається із священства та мирян. З інституціоналізацією релігії церкви перетворюються на еклесію — релігійну організацію, що охоплює все суспільство. Вона не конфліктує зі світськими аспектами життя, намагається встановити контроль над окремим індивідом, членство у ній вважається з народження. Однією з історичних форм еклесії є універсальна

церква. Церква як тип релігійної організації сформувались у процесі розвитку певного віровчення, регламентації відносин всередині релігійних спільнот, їх стосунків зі світськими групами, організаціями та державою. Вона задовольняє більшість особистих запитів індивідів на всіх соціальних рівнях, тому є універсальною, має багатоманітні відносини із соціальними світськими системами - політикою, ідеологією тощо. Їй властива бюрократична організаційна структура, адміністративний тип лідерства. Належати до неї може будь-яка людина будь-якого віку.

Секта виникає як опозиція щодо панівної церкви чи релігійного напрямку. Вона є організацією меншості, засновується на авторитеті харизматичного лідера, претендує на винятковість свого віровчення. У сектах сильні настрої вибірковості, прагнення до моральної досконалості, у них, на відміну від церкви, підкреслюється рівність усіх, інститут священства не відіграє такої ролі, як у церкві. Нерідко він взагалі відсутній. Релігійне сектантство характеризують:

- претензії на винятковість віровчення, культу, організації;
- самоізоляція, замкнутість усередині релігійних громад;
- відмова від багатьох аспектів суспільного життя;
- психологія вибраності, непримиренності щодо інакодумця;
- сувора дисципліна у виконанні всіх розпоряджень секти;
- категоричні претензії керівників на роль «небесних обранців» — «вчитель», «гуру», «месія», «живий бог» та ін.

Одні секти некритично, без опору сприймають соціальну дійсність (Оксфордський рух), інші виявляють щодо неї агресію, протиставляють своє вчення офіційній ідеології (анабаптисти) або сповідують ескапізм, тобто знецінення земного життя, орієнтацію на потойбічний світ (Біле братство). Сектантська громада є відособленим об'єднанням з певними психологією і способом життя, із суворою дисципліною, індивідуальним членством. Їй не властивий організаційний бюрократизм.

Розвиваючи ідеї М. Вебера, відомий соціолог Г. Бек-кер ввів до типології релігійних організацій два нові елементи — деномінацію і культ. Деномінацію він розглядає як секту на одній з вищих стадій її розвитку, здатну до компромісів щодо прийняття нових членів, яка намагається вбудуватися у соціальну систему. Вона обмежується класовими, національними, расовими, іноді регіональними кордонами, перебуває у відносній гармонії з офіційною світською владою (конгрегаціоналісти, лютерани). Як релігійна організація сучасного типу, вона виникла внаслідок поширення ідей релігійного плюралізму, відрізняється віротерпимістю, відсутністю твердої дисципліни, тиску догматики, розподілу на священство і мирян. Деномінація є проміжною ланкою між церквою і сектою. Іноді деномінація формується на основі сект і може згодом перетворитися на церкву. Але якщо церква вимагає безумовної відданості своїх прихильників, то сучасні деномінації реалізують прагнення різних віровчень завоювати побільше прихильників, незалежно від «чистоти» їхньої віри. Найбільше розвинулися деномінації в США, де їх більше двохсот. До протестантських деномінацій в Україні належать євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови, лютерани та ін. Протилежним щодо деномінації є культ — група, згуртована навколо харизматичного керівника. Уперше це поняття в сучасному значенні застосував Е. Трельч, який

поділяв релігійні групи на церкви, секти і культу. Богослов'я трактує культ як ересь, релігієзнавство — як групу людей, об'єднаних навколо конкретної інтерпретації віросповідних джерел, соціологія — як відокремлену релігійну групу, що не відповідає нормам даного суспільства. Культ лише зовні нагадує релігійне утворення, а зсередини є штучною релігією. У ньому відсутні структура, зв'язок між віруваннями та іншими галузями життя.

Одним з різновидів культу є таємні товариства — асоціації, мета, порядок членства, ритуали і навіть існування яких законспіровані та розкриваються тільки посвяченим.

Американський соціолог релігії Ч. Глок запропонував узагальнений варіант теорії розвитку релігійних груп, вважаючи передумовою їх виникнення стан депривації, який породжує в індивіда (групи) почуття власної знедоленості порівняно з іншими індивідами (групами), а також намагання подолати її. Інколи, правда, депривація виправдовується системою цінностей суспільства (кастова система в Індії). Виділяють п'ять типів депривації:

- економічна — виникає через нерівномірний розподіл доходів у суспільстві та обмежене задоволення потреб індивідів (груп);
- соціальна — зумовлена схильністю суспільства оцінювати якості, здібності деяких індивідів (груп) вище, ніж інших;
- організмична — пов'язана з індивідуальними недоліками людини — фізичними вадами, каліцтвом тощо;
- етична — спричинена ціннісним конфліктом, що виникає через суперечність з ідеалами суспільства ідеалів окремих індивідів (груп);
- психічна — постає внаслідок утворення в індивіда (групи) ціннісного вакууму — відсутності значущої системи цінностей, відповідно до якої вони могли б організувати життя.

Виникненню релігійних організацій передують переважно відчуття етичної або психічної депривації. інші її види породжують світські форми протесту. Функціонування релігійних організацій пов'язане з різноманітними типами релігійної поведінки: поклонінням, ритуалом, молитвою. Поклоніння є релігійною поведінкою.